

UDK 272–4:325.254(497.5):949.71«1943–1946«El Shatt

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 8. 2. 2011.

Prihvaćeno za objavljivanje: 31. 3. 2011.

VJERA I VJERSKA PRAKSA U HRVATSKIM ZBJEGOVIMA U EL SHATTU (1944. – 1946.)

Mateo BRATANIĆ, Zadar

Krajem 1943. godine, u vrtlogu Drugoga svjetskog rata, stanovništvo Dalmacije masovno je krenulo u zbjeg preko Visa i južne Italije, zatim preko Sredozemnog mora do Egipta, gdje su uz pomoć engleskih saveznika smješteni na području uz Sinaj, poznatom kao El Shatt. Narod u zbjegu prolazi različite vrste društvenih transformacija koje su posljedica utjecaja Komunističke partije, koja vodi dominantan diskurs u logoru, zatim ratnog otpora pod vodstvom NOP-a, kao i opće nesretne situacije u zbjegu. U tom kontekstu zanimljivo je promatrati kako se u kampovima vrši vjerska praksa, posebice liturgijski obredi, ali i ostali pučki tradicijski običaji koji nisu prekinuti u izbjeglištvu. Posebnu pozornost privlači pitanje vezano uz status i funkciju katoličkog svećenstva u egipatskim izbjegličkim kampovima. Predočeni rad analizira položaj svećenstva, njihov pastoralni rad s pukom, kao i odnos Centralnog odbora zbjega i ostaloga komunističkog rukovodstva prema njima i religiji općenito.

KLJUČNE RIJEČI: zbjeg, El Shatt, vjera, Rimokatolička crkva, komunistička ideologija.

Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine prostor Dalmacije koji je bio pod talijanskom okupacijom zauzele su partizanske jedinice.¹ Uslijedilo je nekoliko turbulentnih mjeseci koji će dovesti do početka iseljavanja stanovništva Dalmacije, ali i okolnih područja, prema južnoj Italiji. Kretanje pučanstva započelo je kao rezultat kontraofenzive njemačkih postrojbi koja je pokrenuta u listopadu 1943. godine.² Ne ulazeći u ovom radu detaljnije u razloge zbjegova,³ potrebno je istaknuti da je stanovništvo bilo uplašeno zbog

¹ O kapitulaciji Italije i njezinim posljedicama na području istočne obale Jadrana postoji brojna literatura i radovi, a ovdje se ističu samo najvažniji: Drago GLZDIĆ, *Dalmacija 1943, Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb, 1962.; Sibe KVESIĆ, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb, 1960.; Nikola ANIĆ, *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske: 1941.–1945.*, Zagreb, 2005., itd.

² Jovan VASILJEVIĆ, *Vojnopomorska historija – II deo: Narodnooslobodilački rat i bitka za Jadran*, Beograd, 1978., str. 86.

³ O povodu i uzrocima koji su doveli do masovnog iseljavanja pučanstva vidjeti: Mateo BRATANIĆ, *Hrvatski zbjegovi u Egipt 1943.–1946.*, Sveučilište u Zadru – Odjel za povijest, doktorska disertacija, Zadar, 2009.,

potencijalnih akcija i represalija njemačkih postrojbi u neizbježnoj okupaciji koja bi uslijedila. Isto tako, partizanske su postrojbe vršile agitaciju među stanovništvom o njemačkoj okrutnosti i njihovoj odmazdi posebice prema simpatizerima Narodnooslobodilačke borbe (NOB) i Komunističke partije Jugoslavije (KPJ).⁴ Izbjeglo je stanovništvo u više zbjegova napuštalo prostore Dalmacije, najčešće koristeći rutu preko Visa, odakle bi se transportiralo uz pomoć britanskih Saveznika prema južnoj Italiji, točnije Bariju, a odatle prema više prihvatnih logora na jugu Apeninskog poluotoka. Zbog nedostatka odgovarajućeg prostora za prihvata i smještaj izbjeglica, jer je južna Italija u prvoj polovini 1944. bila puna različitih vojnih postrojbi i izbjeglica iz Jugoslavije i Grčke, Saveznici su odlučili da se zbjegovi moraju transportirati na novu lokaciju, a izbor je pao na prostor Egipta na Bliskom istoku. Kao povoljnu lokaciju još u prosincu 1943. Saveznici su smatrali prostor Sueza, istočno od toka rijeke Nil, na mjestu zvanom El Shatt.⁵ To je bio prostor gdje su bile stacionirane snage 8. britanske armije 1942. za vrijeme El Alameinskih bitaka, a poslije, nakon što su Saveznici u svibnju 1943. ostvarili kontrolu nad Sredozemljem od Gibraltara do Aleksandrije, Egipat postaje strateška baza na razmeđu triju kontinenata. Pozicija se pokazala idealnom, jer su se uz malu logističku pomoć mogli podići šatori i omogućiti ostali nužni uvjeti za život. Od 10. siječnja 1944. pa do 11. lipnja iste godine upućeno je desetak konvoja s izbjeglicama, čime se broj ljudi koji su upućeni prema Egiptu popeo na više od 28 tisuća.⁶

Dolazak i naseljavanje logora provedeni su u prvoj polovini 1944. godine. Nakon višednevne plovidbe Sredozemljem, brodovi sa zbjegovima pristajali su u Port Saidu, odakle bi se vlakovima transportirali do El Shatta, šatorskog naselja smještenog dva kilometra istočno od Sueskog kanala na Sinajskom poluotoku, tj. na suprotnoj strani od grada Sueza. Osim El Shatta, u funkciju logora za hrvatske zbjegove stavljena su još dva prostora. Sjeveroistočno od Kaira formiran je logor u El Khatatbi, a na obali Sredozemlja, istočno od Aleksandrije, logor u Tolumbatu. Naime, prostor El Shatta pokazao se nedovoljnim za velik broj izbjeglica koje su pristizale iz Italije pa su se u svibnju i lipnju pojedini zbjegovi preusmjeravali u El Khatatbu. Logor u Tolumbatu otvoren je za potrebe djece iz zbjega, jer su klimatski uvjeti El Shatta i El Khatatbe bili nepodnošljivi za njihovu tjelesnu konstituciju. Logor u El Shattu djelovao je od početka dolaska zbjegova pa do kraja repatrijacijskog procesa. Sastojao se od tri manja logora, a nakon zatvaranja El Khatatbe, od šest logora, od kojih je jedan bio radni, isključivo namijenjen za radnike i njihove obitelji. Logor u El Khatatbi djelovao je od druge polovine travnja pa do kraja listopada 1944. godine, kada je rasformiran zbog nesnosnih vremenski uvjeta, a odrasle izbjeglice prebačene su u El Shatt. Djeca su poslana u Tolumbat, zajedno s određenim brojem djece iz El Shatta, gdje su boravili do rasformiranja tog logora u listopadu 1945. godine.

str. 34–61.

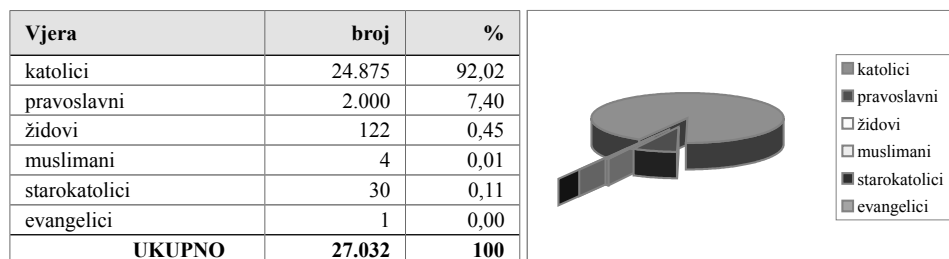
⁴ Uz prvo spominjanje nekih ustaljenih složenica iz tematike Drugoga svjetskog rata koristi se uz puni naziv i kratica u zagradama, a u daljnjem tekstu koriste se samo kratice.

⁵ The National Archives (London), War Office, 204/2874, Yugoslav refugees in the Mediterranean and Middle East Theatres: administration, movement and repatriation 1943 Dec – 1944 Dec., dok. 148, 179. (U daljnjem tekstu koristit će se kratice: TNA, WO.)

⁶ Mateo BRATANIĆ, *Hrvatski zbjegovi u Egiptu 1943.–1946.*, str. 69–70.

Proces repatrijacije uslijedio je po oslobođenju Dalmacije u jesen 1944. godine. Prvo se provodila repatrijacija iz Italije, koja je bila jednostavnija i brža jer nije bilo potrebno tražiti logističku pomoć Saveznika. Daleko zahtjevnija bila je repatrijacija iz Egipta, a zbog udaljenosti od domovine, u proces su se trebali uključiti Saveznici i UNRRA. U razdoblju od travnja 1945. do ožujka 1946., s nekoliko većih zastoja, organizirano je 19 transporta unutar kojih se vratilo u domovinu oko 25 tisuća ljudi. Izvan tih polazaka prethodno je vraćeno u domovinu oko 1.100 ljudi, koji su se priključili NOVJ-u ili su vršili različite funkcije unutar upravnih tijela nove države. Organizacija vlasti u logorima bila je formirana na dvije razine, od kojih je vanjsku činila saveznička administracija, koja je prisutna zbog ratnih okolnosti, jer se zbjegovci nalaze na teritoriju kojim upravljaju britanske postrojbe, a na unutarnjoj razini postojala je tzv. samouprava, čiji su nositelji članovi Komunističke partije posebno zbog toga upućeni sa zbjegovima. Oni su činili većinu u Centralnom odboru zbjega (COZ), a bili su odgovorni Vojnoj misiji Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije u Kairu. Svakako, za pitanja iz područja vjere i vjeroispovijesti glavnu ulogu imala je unutarnja razina vlasti.

Prema podacima iz srpnja 1944. godine, broj izbjeglica iznosio je 27.042, što je prema logorima bilo raspoređeno ovako: u El Shattu logor I. imao je 6.018 članova zbjega, logor II. 7.391, logor III. 7.050, a logor IV. u El Khatatbi 6.583 izbjeglice. Prema starosnoj dobi djece, do jedne godine bilo je 426, do dvije godine 754, ostale djece predškolske dobi 3.288, djece školske dobi 5.796, odraslih muškaraca 6.701 i odraslih žena 10.077. Prema vjerskoj pripadnosti bilo je 24.875 katolika, 2.000 pravoslavnih, 122 Židova, 30 starokatolika, četiri muslimana i jedan evangelik.⁷ Svakako, te brojeve treba uzeti kao trenutačni pokazatelj ukupnog broja ljudi u zbjegu, kao i sastava prema starosnoj dobi, međutim zbog učestalih rađanja i umiranja, kao i zbog izlazaka pojedinaca i manjih skupina iz zbjega, taj se broj stalno mijenjao.

Takav sastav izbjeglog stanovništva i unutarnji sastav vlasti bili su presudni čimbenici za specifične vjerske prilike u logorima. Unutarnju vlast činili su mahom probrani i educirani komunisti, koji su poslani u Egipat kako bi držali kontrolu nad zbjegom, a koji su već u predratnom i ratnom vremenu izgradili svoje stajalište prema religiji. Premda je KPJ izdala proglas iz kojega proizlazi da vjerska pripadnost nije bitna za nacionalno i političko opredjeljenje građana u NOB-u, nepremostive razlike u ideologiji dovodile su do svako-

⁷ Državni arhiv u Splitu, Jugoslavenski zbjeg (u daljnjem tekstu: DAsT, J.Z.) 445, Izvješće sekretara COZ-a Mate Barbića.

dnevni h razmimoilaženja. Već je ratna situacija u domovini pokazala cijeli spektar stajališta komunističkog pokreta prema katolicima, ali i pripadnicima ostalih vjeroispovijesti, koji će učestalo izazivati progone klera i ostalih privrženih Crkvi. Ratne prilike u NDH rastrgale su visoke crkvene službenike, niži kler i vjernički narod u različitim smjerovima.⁸ Većinski je dio klera zadržao ideološku neovisnost, tj. nije se priklonio politici NDH, dok je među nižim klerom bilo različitih političkih opredjeljenja, pa i onih koji su podupirali partizanski pokret, najčešće u smislu narodnog oslobođenja od okupacije. No među članovima komunističkog pokreta, kao vodećih pokretača narodnooslobodilačke borbe, prevladavao je ateizam, što je izazivalo učestale negativne reakcije na vjersku praksu, posebice u pravcu katolika. Lijeva skretanja koja su zabilježena u Bosni i Crnoj Gori tijekom rata po pitanju bore li se partizani za oslobođenje ili za stvaranje komunističkog društva, u Komunističkoj partiji Hrvatske nisu bila toliko izražena.⁹ Komunisti radikalizaciju stavova prema religiji opravdavaju zbog »uključivanja vrhova crkve u tabor kontrarevolucije«,¹⁰ međutim, više su u pitanju doktrinarni elementi nego stvarni angažman crkvenog klera. Pod utjecajem Kominterne od travnja 1942. godine naglasak se stavlja na oslobodilačku borbu, a ne toliko na klasne sadržaje, prema kojima bi crkveni dužnosnici i vjernici laici mogli dati doprinos borbi za oslobođenje. No u stvarnosti je situacija bila često drukčija pa se odnos prema kleru mijenjao i prilagođavao svakoj pojedinoj situaciji. Svakako, učestalo su dominirali progoni svećenika Katoličke crkve, koji su se povećavali kako je rat odmicao.¹¹ Takvi progoni, u većini slučajevi ni čim izazvani, nastavili su se i nakon završetka rata. Bilo je, međutim, i suprotnih situacija, u kojima su se svećenici uključili u antifašistički pokret i svojom aktivnošću pridonijeli narodnooslobodilačkoj borbi.¹²

Zbog takvih okolnosti zanimljivo je promotriti položaj svećenstva i općenito vjerskih prilika u El Shattu. Kako je prethodno istaknuto, većinu izbjeglica činili su katolici, tako da se vjerske prilike najbolje mogu analizirati kroz položaj katoličkog svećenstva i vjernika u egipatskim logorima. Tako je u britanskim izvorima ostao zabilježen istup jednog katoličkog svećenika (nažalost, nije navedeno njegovo ime) koji se odmah po dolasku u egipatske logore žali na tretman COZ-a. Bojniku Langmanu (savezničkom upravitelju logora) u ured je došao dotični rimokatolički svećenik, s još jednim čovjekom, koji se bojao za vlastiti život zbog »komunističke kontrole« koja je vladala logorom. Kazao je da su vlasti u logoru zabranile ljudima komunicirati sa savezničkim osobljem. Na upit bojnika Langmana koja je njegova politička opcija, svećenik je odgovorio da ne podupire ni partizane ni rojaliste, tj. da je neutralan. Budući da određen broj ljudi ne podupire partizansku

⁸ Jure KRIŠTO, *Katolička crkva u totalitarizmu 1945.–1990.: razmatranja o Crkvi u Hrvatskoj pod komunističkom*, Zagreb, 1997., str. 35.

⁹ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918–2008.*, Zagreb, 2008., 287.

¹⁰ Branko PETRANOVIĆ, »Istorijsko-metodološki okvir istraživanja odnosa države i crkve u Jugoslaviji«, *Istorijski zapisi*, god. XXVI, knj. XXX (1973.), 3–4, str. 459–472, citat je sa stranice 467. Naravno, Petranović s pozicija komunističke historiografije opravdava agresivne stavove KPJ prema Katoličkoj crkvi i kleru tijekom rata.

¹¹ Petar BEZINA, *Progoni biskupa, svećenika i redovnika splitske metropolije i zadarske nadbiskupije 1941.–1992.*, Split, 2000.; Josip FRANULIĆ, *Skrajnje pogubna zabluda: jedan pogled u jugokomunističku prošlost*, Makarska, 1994. Autori iznose brojne primjere progona i ubojstava katoličkih svećenika u Dalmaciji, za vrijeme i nakon rata.

¹² Za ovakve primjere vidjeti: Ćiril PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941–1945*, Zagreb, 1982.; Ivan FUMIĆ, *U ime istine: Katolička crkva i svećenstvo u II. svjetskom ratu*, Zagreb, 2010.

kontrolu nad logorom, Langman mu je savjetovao da se odupre komunističkoj kontroli i da skupa s istomišljenicima nametne demokratsko uređenje logora.¹³

No s vremenom je odnos vodstva zbjega prema svećenicima, i općenito vjerničkom puku, donekle oslobođen ideološkog opterećenja. Razlog tome treba tražiti ponajprije u činjenici da se izbjeglički logori nalaze izvan matice zemlje, pod vanjskom kontrolom Saveznika, koji su kroz postupanje vodstva zbjega promatrali držanje narodnooslobodilačkog pokreta i KPJ u Jugoslaviji. Osim toga, to su godine presudne za okretanje savezničke potpore od tzv. »Jugoslavenske vojske u otadžbini«, tj. četničkog pokreta, prema Titovoj narodnooslobodilačkoj vojsci. U tom smislu ne pokušava se negativno gledati na prakticiranje religije, već se dopušta da se prakticiranje vjere odvija svojim tijekom. Premda je među članovima KP u zbjegu bilo onih koji su zastupali ekstremna gledišta na religiju, prevladavala je umjerena struja, koja je podržavala održavanje vjerskih obreda.¹⁴ Štoviše, čini se da su religijske prakse i obredi imali pozitivnu ulogu na logorsku svakodnevnicu. Kako je religija vrlo važna odrednica u životu ljudi, zauzimajući određen prostor i vrijeme svakodnevice, jer ljudi žive između krštenja, vjenčanja, sprovoda i ostalih vjerskih obreda i proslava, bilo je potrebno da se takvi običaji nastave u egipatskim logorima. Redovitim obavljanjem religijskih praksi postizao se dojam da život u izbjeglištvu nije stao. Obredi su bili redoviti i time se činilo kako je barem dio života i atmosfere prenesen iz domovine u egipatske logore. I te su aktivnosti možda najsnažnije podsjećale na domovinu i pojačavale želje za što skorijim povratkom.

U izvješćima COZ-a redovito se donosi stanje stanovništva prema vjerskoj pripadnosti. Prema podacima iz kolovoza 1944., od ukupnog broja ljudi u logoru bilo je samo desetoro onih koji nisu bili evidentirani prema vjerskoj pripadnosti, što svakako govori da je pučanstvo, premda već u pretposljednjoj godini rata i upravljano od komunističkog vodstva, ostalo pri svojem vjerskom opredjeljenju unatoč svakodnevnim pokušajima komunističke indoktrinacije.¹⁵

U sklopu Prosvjetnog odjela COZ-a djelovao je Odsjek za vjere, na čijem je čelu bio don Andro Štambuk, katolički svećenik, član COZ-a. U izvješćima Prosvjetnog odjela redovito se spominje i vjerski odsjek, za kojega se u kratkim crtama, u većini slučajeva, ponavljaju iste rečenice: »Vjeronauk se održava u školama jedanput sedmično. Vjerski obredi se obavljaju redovito. Smetnje u obavljanju vjerskih obreda nema.«¹⁶ Budući da se izričito ističe kako u obavljanju obreda »smetnje nema«, čini se kako je postojala opasnost da smetnji bude ili se, pak, htjelo naglasiti kako oni koji su protiv vršenja vjerskih funkcija u logorima nisu uspjeli u svojoj namjeri.

¹³ TNA, Foreign Office (dalje FO) 371/42767, W 4037, Report on the Political Situation at El Shatt Refugee Camp up to 23.2.44., 1.

¹⁴ U egipatskim je logorima »rukovodeći kadar« razvio i svoju doušničku službu, koja je od svojih »povjerenika« dobivala informacije o općem stanju pučanstva i njihovim političkim i inim stavovima. Doušnici su u više navrata špijunirali i katoličke svećenike, jer su oni uvijek bili potencijalni »reakcijski element«. O tome u DAST, J.Z. 507, *passim*. Usporedi: Mateo BRATANIĆ, »Špijunska služba u El Shattu«, *Hrvatska revija*, god. IX. (2009.) 3, str. 101–105.

¹⁵ DAST, Izvješće COZ-a od 10. 8. 1944.

¹⁶ DAST, J.Z. 461, Izvješće Prosvjetnog odjela COZ-a za kolovoz 1944. god. i *passim*.

Zanimljivo je vidjeti kako se religijske prakse i blagdani pokušavaju pomiješati s NOB-om i komunističkom ideologijom. To potvrđuje i nekoliko tekstova iz *Našeg lista* koji su nastali u povodu najvažnijih kršćanskih blagdana. Tako se za Uskrs 1944. na naslovnici pojavio članak u kojem, među ostalim, stoji: »Sutra je Uskrs. Četvrti neobični Uskrs. Na Uskrs 1941. nad naša se ognjišta nadvila jeza... I sutra četvrtog krvavog Uskrsa, padat će žrtve zemljom Jugoslavijom. Pucat će puške partizanske. Donijet će život puške ubojite, Uskrs će donijeti. Pravi, svijetli Uskrs.«¹⁷ Dakle, najveći katolički blagdan pokušava se upregnuti u komunističku ideologiju narodnooslobodilačke borbe, mijesajući njihovu simboliku. Za pravoslavni Božić početkom 1945. u *Našem listu* objavljen je tekst pod naslovom »Četvrti Božić« u kojem stoji: »I četvrti dočekujem u krvi, pretrpili smo i spremni smo podnijeti još mnogo. Tri godine mjesto Božićnog badnjaka, gorili su domovi naši. Tri Božića slavili smo u šumi, u špiljama, protjerani, prognani... Krvnici su iskoristili vjeru Hristovu, zavadiše braću i u propast ih htjedoše gurnuti. Istina nam je pukla pred očima, Titova zvijezda put nam je obasjala. Brat mi je mio koje vjere bio, smrt fašizmu – bile su ideje, koje su nas kroz tri Božića vodile, ideje koje su novi pravi narodni Božić rodile... Mi sigurno idemo ka Božiću u slobodi. Tada će opet na ognjištima zasjati plamen Božićnog badnjaka, oko kojeg će sjediti starci na koljenima zibajući unučad, djecu palih sinova svojih, pričati o junačkim bitkama Titovih junaka, krvavim Božićima pretečama prvog slobodnog Božića.«¹⁸ U miješanju religijske tematike i dominantne ideologije možda je najupečatljiviji primjer gdje se Tito poistovjećuje sa zvijezdom koja obasjava put, aludirajući na zvijezdu Danicu, koja je obasjavala put kraljevima pri dolasku u Betlehem. Također, očito je da se religijskim blagdanima pokušava isključiti »zavađenost« hrvatskog i srpskog naroda, koja je rezultat djelovanja ustaškog i četničkog pokreta tijekom rata. Iz ovih primjera čini se da je vjerski život služio kao kohezijski čimbenik između stanovnika logora, a također je simbolizirao nastavak životnih ciklusa izvan poznatoga domaćeg teritorija.

Isto su tako i katolički svećenici pokušavali prenijeti Riječ Božju snalazeći se na različite načine kako bi tu Riječ integrirali u dominantni diskurs koji je vladao u egipatskim logorima. Prilikom manifestacije odavanja počasti palim borcima NOB-a u ožujku 1945., don Andro Štambuk održao je govor u kojem je uspješno spojio crkveni nauk s narodnooslobodilačkom borbom. U tom govoru on ističe: »Vi znate onu sv. Pisma: Ako zrno pšenice ne padne u zemlju ono će se osušiti i ploda ne donosi, a ako padne u zemlju stotruki plod donasa. Naši borci koji su pali u ovoj gigantskoj narodnooslobodilačkoj borbi, za slobodu naših naroda, za bolje i sretnije dane sviju nas, oni su pšenična zrna iz kojih će niknuti obilna žetva, a čije ćemo snopove mi žeti u izobilju. (...) Odužimo se borcima palim za slobodu našu, pokažimo ideal kršćanske zahvalnosti. (...) Što nismo učinili puškom učinimo radom. Rad je savršena molitva. Sveto pismo kaže: Dostojan je radnik plaće svoje. Ko ne radi nije dostojan da živi, nije dostojan da se naziva čovjekom. Krist je radio, a kršćanstvo slijedeći njega rad je uvijek uzdizalo. Kroz molitvu i rad najbolje ćemo se odužiti žrtvama naših boraca.«¹⁹

¹⁷ DAST, J.Z. 523, *Naš list*, br. 58, 1.

¹⁸ DAST, J.Z. 523, *Naš list*, br. 327, 1.

¹⁹ DAST, J.Z. 524, *Naš list*, br. 404, str. 4.

S obzirom na udio vjerske denominacije stanovništva logora, najrasprostranjeniji su bili obredi i običaji Katoličke crkve. Prilikom polazaka zbjegova u Italiju s njima je krenulo nekoliko svećenika i redovnika, većinom pripadnika Hvarsko-bračko-viške biskupije, s čijeg je područja najviše stanovnika krenulo u zbjeg.²⁰ Ostalo je zabilježeno da su u zbjegu djelovali već spomenuti don Andro Štambuk, zatim don Ivan Moškateo, don Toma Moškateo, don Niko Ivanović, don Niko Bogdanić i don Juraj Burić. U sklopu logora u El Shattu formirane su župe s crkvama, koje su bile improviziranje u šatorima.²¹ Crkve su bile posvećene svecima – patronima, istim kojim su crkve bile posvećene u pojedinome mjestu u domovini. Tako, ako je unutar jednog rajona bila većina ljudi iz jednog kraja, crkva bi se posvetila svecu koji se štovao upravo u tome mjestu ili kotaru. U logoru I. bila je crkva sv. Mihovila, u logoru II. crkva sv. Jeronima, u logoru III. crkva sv. Josipa, za logor u El Khatatbi nije poznato ime patrona, a u Tolumbatu je bila crkva sv. Mihovila. Svaka je crkva imala svoj drveni oltar, a u jednoj je bio napravljen od kamena. Na ulazima u crkve nalazili su se izrađeni portali, a unutrašnjost, kao i oprema, ovisili su o onome što su svećenici sa sobom ponijeli u zbjeg. Također, u sklopu različitih radionica, izrađivani su predmeti za upotrebu u crkvenim obredima, kao što su bili svijećnjaci, ferali, kaleži, plitice i sl. Osnivanje župa potvrdio je biskup Port Saida Ange Marie Hiral, pod čijom su se jurisdikcijom nalazili logori u El Shattu. Jednom prilikom biskup je posjetio logor i u tri dana podijelio krizmu za 5.140 djece. *Naš list* prenosi da su ga dočekali predsjednik i sekretar COZ-a, koji su prisustvovali obredu u crkvi logora I. Biskupu je u zgradi NAFFI-ja bio priređen ručak na kojem su bili predstavnici Saveznika i narodne vlasti. Tom je prilikom biskup Hiral izjavio kako je osjetio veliku duhovnu radost u logorima.²² U takvim prilikama u logorima se osjećala velika povezanost među izbjeglicama jer su ih okolnosti proslava podsjećale na slične trenutke iz domovine.

Najveći vjerski događaj u logorima zbio se tijekom Velikog tjedna 1944., kada je bila organizirana tradicionalna procesija »Za križem«. Nakon što su izbjeglice s Hvara doznale da su njemački okupatori zabranili održavanje procesije na Hvaru, odlučeno je da se procesija, u znak neprekinutoga stoljetnog trajanja, održi u El Shattu. Procesija se odvijala u noći s Velikog četvrtka na Veliki petak, kada su izbjeglice podrijetlom iz pet otočnih mjesta: Jelse, Pitava, Vrisnika, Svirača, Vrbanja i Vrboske krenule u procesiju. Njima su se pridružile i ostale izbjeglice iz logora.²³ COZ je za potrebe procesije osigurao sve uvjete, a ljudima je bilo preporučeno da se aktiviraju u procesiji ili da sudjeluju tako da dočekuju

²⁰ Krajem studenoga 1943. na konferenciji NOO-a za otok Hvar sudjelovao je hvarski biskup Miho Pušić s nekoliko svojih svećenika. Tom je prilikom biskup Pušić obećao lojalno držanje svećenika svoje biskupije prema NOP-u, pa i u slučaju da se partizani povuku s otoka, što se i dogodilo. Usp. Č. PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941–1945*, str. 217; Drago GIZDIĆ, *Dalmacija 1943, Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*, str. 807.

²¹ Neven BOGDANIĆ, *El Shatt naš nezaboravljeni. 50. obljetnica Hrvatskog zbjega na Sinaju 1944.–1994.*, Split, 1994., str. 27.

²² DAST, J.Z. 524, *Naš list*, br. 305, 4. Posebno je zanimljiv opis susreta biskupa Hiral s pučanstvom u logorima: »U svim logorima preuzv. biskup bio je toplo dočekan od predstavnika narodne vlasti, kao i od naroda, koji je nastojao da dođe do biskupovog prstena, da bi ga poljubio i tako pokazao svoje poštovanje prema sijedom crkvenom poglavaru.«

²³ Marko PAVIČIĆ, *Za križem u riječi i slici: Zavjetno pučko pokornička procesija »Za križem«*, Stari Grad, 2008., str. 55–57.

procesiju na pojedinim postajama.²⁴ Za potrebe procesije Rudolf Bunk je naslikao oltar »Božjeg groba« koji je bio u crkvi sv. Josipa.²⁵

Djelovanje katoličkih svećenika u egipatskim logorima bilo je otežano zbog velikog broja vjernika, nedostatka potpore domaćeg biskupa, kao i brojnih nevolja koje su pritiskale narod. Svećenici su se našli u procjepu između narodne vlasti, koja je inzistirala da se oni izjasne kao »narodni svećenici«, i Vatikana, kojemu su bili vjerni.²⁶ U takvim okolnostima bilo je potrebno pristati na kompromise, pokatkad zatvoriti uši kada je riječ komunista bila usmjerena protiv djelovanja pape i utjecaja Crkve na narod, sve kako bi mogli ostati među narodom i obavljati vjerske obrede. Tako se na skupovima i predavanjima narodu često govorilo protiv Vatikana i pape, a svećenstvo se optuživalo da potpomaže reakciju. Za nadbiskupa Stepinca u domovini se jednom prilikom na predavanju govorilo da je glavni oslonac reakcije u zemlji, jer je poslao pastirsko pismo u kojem je tražio da svećenici ostanu vjerni papi.²⁷

Posebno je zanimljiva sudbina dvojice svećenika: don Andre Štambuka i don Nike Bogdanića. Don Andro Štambuk, kao visokoobrazovana osoba, rimski doktor teologije, obavljao je visoke funkcije unutar COZ-a. Izrazito je bio aktivan na prosvjetnom i kulturnom području. Kao član COZ-a često je surađivao sa Saveznicima, što je pomoglo članovima KP-a da se demantira rašireno mišljenje Saveznika kako se u NOB-u progone svećenici. Od listopada 1945. pa do kraja bio je predsjednik COZ-a, što je značilo da obnaša najvišu čelnu poziciju u zbjezgu. U logoru je, također, obavljao službu svećeničkog dekana, pa se brinuo o drugim kolegama svećenicima.²⁸ Među dokumentacijom postoji i prijedlog da ga se odlikuje ordenom »Bratstvo i jedinstvo 2. reda« zbog velikih zasluga za rad u logorima. No po završetku rata, nije htio prijeći u stalež narodnih svećenika, kako su mu predlagali iz KP-a, već je ostao vjeran papi i svom ordinariju, zbog čega je više puta bio na robiji. Izabran je za biskupa Hvarsko-bračko-viške biskupije, a uskoro nakon toga napali su ga mladi razbijači, najvjerojatnije članovi KP-a. Nakon toga se povukao u potpunu izolaciju, a uskoro je, možda od posljedica batinanja, umro u splitskoj bolnici.²⁹

Druga zanimljiva osoba, don Niko Bogdanić, mladi svećenik, bio je veliki protivnik komunističkog pokreta. U vrijeme rata bio je na službi u Gdinju na Hvaru, gdje se suprotstavljao i talijanskim okrutnostima kao i kasnijim komunističkim metodama rada.³⁰ Na silu je odveden u zbjez, gdje je radio na pastoralnim aktivnostima u logoru II. u El Shattu

²⁴ DAST, J.Z. 523, *Naš list*, br. 55, 4.

²⁵ Neven BOGDANIĆ, *El Shatt naš nezaboravljeni. 50. obljetnica Hrvatskog zbjeza na Sinaju 1944.–1994.*, str. 33.

²⁶ DAST, J.Z. 525, *Naš list*, br. 48, 2. Članak »Svećenici u našoj borbi« donosi podatke kako je mnogo pravoslavnih svećenika dalo potporu NOB-u, a također se i broj katoličkih svakim danom povećava.

²⁷ Usp. DAST, J.Z. 142, Zapisnik sjednice članova logorskog odbora JNOF-a od 26. 10. 1945.

²⁸ Hrvatski državni arhiv Zagreb, HR-HDA-1663–3, KP 342/8. U ovom fondu KP-a nalazi se pismo don Andre Štambuka hvarsko-bračko-viškom biskupu Mihi Pušiću od 5. 11. 1944. U pismu don Andro izvješćuje biskupa o stanju među svećenicima i narodom u logoru. Zanimljivo je da se pismo nalazi u fondu KP-a, što podrazumijeva da pismo nije nikada stiglo do biskupa, ili da mu je poslan prijepis, a također da je cenzura redovito pratila njegovu korespondenciju.

²⁹ Petar BEZINA, *Progoni biskupa, svećenika i redovnika splitske metropolije i zadarske nadbiskupije 1941.–1992.*, str. 123–124.

³⁰ Josip FRANULIĆ, »Jedna od prvih žrtava jugokomunističke nepodobnosti«, *Služba Božja*, god. 40 (2000.) 1., str. 99–112; ISTI, *Skrajnje pogubna zabluda: jedan pogled u jugokomunističku prošlost*, str. 40–41.

u sklopu župe sv. Josipa. Početkom 1945. stradao je u prometnoj nesreći na pruzi Port Taufiq – Suez, a sahranjen je na izbjegličkom groblju u El Shattu.³¹ Komunisti ga nisu nikako prihvaćali jer je bio otvoren i znao je ukazati na sve negativnosti koje su izlazile na površinu u logorima.

Oko dvije tisuće pravoslavnih vjernika, većinom Srba iz Bukovice i Like, nije imalo svog svećenika u logoru. Za njih je vjersku službu obavljao grčki pravoslavni svećenik, koji je dolazio iz obližnjega grčkog logora. Krajem 1944. logor je posjetio vijećnik AVNOJ-a Blažo Marković, koji je bio i potpukovnik NOVJ-a i pravoslavni svećenik. Prilikom posjeta, na improviziranom oltaru na otvorenom, vjerske obrede za poginule borce NOB-a održali su Blažo Marković i don Andro Štambuk.³² Blažo Marković je, kao vijećnik AVNOJ-a, sudjelovao u radu Izvršnog odbora JNOF-a, uputivši pozdravni govor u kojem je iskazao podršku narodu u zbjegu, pozdravivši okupljene u ime AVNOJ-a.

Mala skupina od 122 Židova, koja je čekala imigracijske dozvole za prelazak na teritorij Palestine,³³ također je imala svoje vjerske obrede u El Shattu. Obavljali su redovito svoje obrede pod vodstvom kantora Leona Altarca, a povremeno je logore posjećivao rabin. Mala grupica starokatolika također je imala svog svećenika iz Bogomolja na Hvaru. Bio je to Juraj-Ivo Barbarić, koji je obavljao obrede na narodnom jeziku. Kao katolički župnik 1915. istupio je iz Katoličke crkve i pridružio se Starokatoličkoj crkvi, osnovavši 1924. župu u Bogomolju na Hvaru.³⁴

Hrvatski zbjegovi u El Shattu čine važnu sastavnicu hrvatske povijesti u Drugome svjetskom ratu. Kroz njih je moguće uočiti naznake društvenih transformacija koje će uslijediti u domovini poslije rata. Jedna od tih preobrazbi jest i stav vladajuće ideologije prema vjeri, posebice prema Katoličkoj crkvi. Za vrijeme boravka u egipatskoj pustinji prisutan je ambivalentni stav koji proistječe iz specifičnog stanja u kojima se zbjegovi nalaze. Dok je za komuniste i njihovu ideologiju vjera i općenito Crkva s vlastitom hijerarhijom nešto »nazadno«, što pripada prethodnim vremenima, isto je tako uočljivo da se bez vjere ne može. Budući da se gotovo čitavo izbjeglo pučanstvo izjasnilo prema vjerskoj pripadnosti, nije bilo moguće ignorirati vjerske obrede ili ih u potpunosti isključiti. Dapače, čak su i oni najradikalniji uvidjeli vrijednost vjere i vjerskih obreda (misa, podjele sakramenata, sprovoda) kao bitnih kohezivnih čimbenika koji su narod držali na okupu i u jedinstvu. Premda se svakodnevno nametala komunistička ideologija i kroz njezin diskurs organizirao život u logorima, vjera je, uz čežnju za povratak u domovinu, ostala presudna karika koja je pomagala ljudima u naizgled bezizlaznoj i očajnoj situaciji u logorima na pijesku egipatske pustinje. Uloga svećenika nadilazila je zahtjeve vjerskih obreda. Oni su u logorima bili administrativni službenici, intelektualna snaga koja je služila u rješavanju svakodnevnih situacija, a kako smo vidjeli i predvodnici cjelokupnog zbjega. Moguće je

³¹ Neven BOGDANIĆ, *El Shatt naš nezaboravljeni. 50. obljetnica Hrvatskog zbjega na Sinaju 1944.–1994.*, str. 27–31.

³² DAST, J.Z. 524, *Naš list*, br. 403, 3–4.

³³ TNA, FO 371/42767, W 4138.

³⁴ Rhea IVANUŠ, »Vjerski život«, u: *El Shatt: Zbjeg iz Hrvatske u pustinju Sinaja, Egipat (1944.–1946.)*, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2007., str. 61–67.

zaključiti kako je žalosno što vladajuća ideologija u poslijeratnom razdoblju, iz primjera egipatske kohabitacije, nije izvukla primjer kako se postaviti prema Katoličkoj crkvi, nego je krenula radikalnim putem.

Summary

*FAITH AND RELIGIOUS PRACTICE IN THE CROATIAN REFUGE CAMPS IN
EL SHATT (1944-1946)*

During the World War II due to the war conditions there have been many population movements. By the same token, at the end of 1943 a part of Dalmatia population fled because of their fear of possible German offensive. With the help of Allays, they found refuge in deserts of Egypt, at the place called El Shatt. They stayed there for more than two years, and in March 1946 came back to their homeland.

Author of this article analyzes religious practices in the refuge camp that was predominantly influenced by communist ideology. The results of the analysis revealed that there existed a kind of modus vivendi between religious practice and communist ideology, although some radical communists advocated for abolition of religious ceremonies. Such rigid stance did not prevail because communists wanted to maintain cohesion among refugees, who predominantly voted for religious practice. Consequently, during time spent in the desert it became clear that role of priesthood (mostly Catholic) and faith were quite important regarding keeping a high level of moral among population in harsh desert conditions.

KEY WORDS: *refuge, El Shatt, faith, Roman-Catholic Church, communist ideology.*